

Διαφοροποίηση των Δύο Φύλων στα Σχέδια των Παιδιών

Ελένη Παπαδάκη - Μιχαηλίδη*

1. Εισαγωγή

Μεγάλο μέρος τη βιβλιογραφίας, που αναφέρεται στο παιδικό σχέδιο, αφορά την περιγραφή διαφόρων τέστς τα οποία μπορούν να χωριστούν σε δύο βασικές κατηγορίες. Τα τέστς νοημοσύνης τα οποία προσπαθούν να καθορίσουν τον βαθμό πνευματικής ωριμότητας και να εντοπίσουν τυχόν σημάδια καθυστέρησης ή νοητικής ανεπάρκειας (Goodenough, 1926, Harris, 1963, Koppitz, 1968, 1984) και τα τέστς προσωπικότητας τα οποία μελετούν την προβολική αξία των σχεδίων και επιχειρούν την αποκωδικοποίηση των σκέψεων, συναισθημάτων, φόβων και επιθυμιών καθώς και ασυνείδητων αναγκών και χαρακτηριστικών της προσωπικότητας των παιδιών που σχεδιάζουν (Machover, 1949, 1960, Hammer, 1958, Hulse, 1952, Koppitz, 1968, 1984, Di Leo, 1971, Burns & Kaufman, 1971). Το "τέστ του ανθρώπου" που ζητά από τα παιδιά να σχεδιάσουν ένα άτομο, ή έναν άνδρα και μία γυναίκα, είναι από τα πιο πλατιά διαδεδομένα τέστς ζωγραφικής. Χρησιμοποιείται και σαν τέστ νοημοσύνης και σαν προβολική τεχνική, με βασικό περιορισμό την ηλικία των σχεδιαστών. Έχει επανειλημμένα τονισθεί ότι το "τέστ του ανθρώπου" δε θα πρέπει να χρησιμοποιείται σε παιδιά μεγαλύτερα από δώδεκα χρόνων, γιατί όταν οι νέοι μπαίνουν στην εφηβεία τείνουν να κριτικάρουν αυστηρά τα σχέδιά τους, χάνοντας έτσι την ικανότητά τους να εκφράζονται μέσω των σχεδίων αυτών (Koppitz, 1968, 1984, Harris, 1963). Σε

---

* Ειδική Επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

παιδιά πριν από την εφηβεία όμως και όταν το "τέστ του ανθρώπου" χρησιμοποιηθεί σωστά, μπορεί να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμο και αποκαλυπτικό για τους ειδικούς.

Μία ενδιαφέρουσα αλλά και αμφισβητούμενη πλευρά του "τέστ του ανθρώπου" είναι αυτή που εκφράζει τον τρόπο και τον βαθμό διαφοροποίησης των ανδρικών και γυναικείων φιγούρων. Η Machover (1949, 1960) ήταν μία από τις πρώτες ψυχολόγους που διερεύνησε και ανέλυσε το προβολικό μήνυμα του τρόπου και του βαθμού διαφοροποίησης των δύο φύλων στα παιδικά σχέδια. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις της, το επίπεδο διαφοροποίησης της ανδρικής φιγούρας είναι συχνά πολύ διαφορετικό από αυτό της γυναικείας φιγούρας που σχεδιάζεται από το ίδιο παιδί. Η ανομοιογένεια αυτή, κατά την Machover, οφείλεται στο ότι η αναπαράσταση των χαρακτηριστικών που διαφοροποιούν τα δύο φύλα δεν αντανakλά την σχεδιαστική ικανότητα των παιδιών αλλά την στάση τους απέναντι στα δύο φύλα. Οι Swensen (1955), Murphy (1957), Rabin & Limuaco (1959), Haworth & Normington (1961) επίσης συμφώνησαν ότι η έκταση της διαφοροποίησης των δύο φύλων δεν αντανakλά τον βαθμό νοημοσύνης των παιδιών ή την σχεδιαστική τους ικανότητα, αφού συχνά εμφανίζονται πολλά στοιχεία διαφοροποίησης των δύο φύλων σε φιγούρες που περιλαμβάνουν μικρό αριθμό γενικών λεπτομερειών, ενώ αντίθετως ανδρικές και γυναικείες φιγούρες ελάχιστα διαφοροποιημένες ως προς το φύλο, συχνά περιλαμβάνουν μεγάλο αριθμό γενικών λεπτομερειών. Οι Swensen & Newton (1955) και οι Haworth & Normington (1961) υποστήριξαν ότι η έκταση διαφοροποίησης των δύο φύλων στο "τέστ του ανθρώπου" αντανakλά το βαθμό της σεξουαλικής ωρίμανσης ή το βαθμό της σεξουαλικής ταυτοποίησης του παιδιού που σχεδιάζει. Σε προηγούμενη μελέτη της συγγραφέας (Παπαδάκη - Μιχαηλίδη, 1989) είχε διερευνηθεί η φύση και ο αριθμός των διαφοροποιητικών στοιχείων που εμφανίζονται στα παιδικά σχέδια, κυρίως διότι είχε διαπιστωθεί ότι παρ' ότι το "τέστ του ανθρώπου" χρησιμοποιείται ευρέως σαν διαγνωστικό μέσο, δεν υπήρχε έγκυρος και σύγχρονος τρόπος βαθμολόγησης της διαφοροποίησης των δύο φύλων στα σχέδια των παιδιών. Στη μελέτη αυτή είχαν δημιουργηθεί δύο καινούργιες λίστες από στοιχεία (μία με "ανδρικά" και μία με "γυναικεία" χαρακτηριστικά) που μεταχειρίζονται τα σύγχρονα παιδιά (3:6 έως 11:5 χρόνων), στη Δυτική κοινωνία, για να διαφοροποιήσουν τα δύο φύλα στα σχέδιά τους. Χρησιμοποιώντας ανάλυση διασποράς τριών παραγόντων (ηλικία x φύλο του σχεδιαστή x φύλο της φιγούρας) είχε βρεθεί ότι ενώ οι αριθμοί των

γενικών λεπτομερειών (30 "εξελικτικά στοιχεία" της Korritz, 1968) που απεικόνισαν στα σχέδιά τους τα αγόρια και τα κορίτσια δεν διέφεραν, ο αριθμός των διαφοροποιητικών στοιχείων που μεταχειρίστηκαν τα κορίτσια είχε βρεθεί σημαντικά μεγαλύτερος ($P \leq 0,01$) από αυτόν των αγοριών της ίδιας ηλικίας. Η αυξημένη ικανότητα απεικόνισης της διαφοροποίησης των δύο φύλων που εμφανίζουν τα κορίτσια σε σχέση με τα αγόρια της ίδιας ηλικίας, έχει συζητηθεί και στο παρελθόν από πολλούς ερευνητές παιδικών σχεδίων (Machover, 1949, 1960, Swensen, 1955, Murphy, 1957, Haworth & Normington, 1961). Ταυτόχρονα υπάρχουν ενδείξεις στη βιβλιογραφία (Conn & Kanner, 1947, Katcher, 1955, Levin, Balistreri & Schukit, 1972) ότι τα κορίτσια εμφανίζουν μία πιο ώριμη αντίληψη από τα αγόρια, όσον αφορά τις γνώσεις τους στις διαφορές της φυσιολογίας των δύο φύλων. Οι ενδείξεις αυτές, σε συνδυασμό με την αυξημένη ικανότητα διαφοροποίησης των δύο φύλων που εμφανίστηκε στα σχέδια των κοριτσιών, οδήγησε στη διεξαγωγή της παρούσας μελέτης.

2. Η έρευνα

2.1. Στόχος και μεθοδολογία της έρευνας

Σκοπός της μελέτης ήταν να διερευνηθεί η ικανότητα διαφοροποίησης των δύο φύλων στα σχέδια των παιδιών, καταπιέζοντας όσο το δυνατό περισσότερο την αναπαράσταση των "κοινωνικών" στοιχείων διαφοροποίησης (π.χ. ρούχα, κοσμήματα, παπούτσια κλπ.). Με τον τρόπο αυτό τα παιδιά θα αναγκασθούν να στηριχθούν στην αναπαράσταση "ενδογενών" χαρακτηριστικών διαφοροποίησης. Θεωρήθηκε δύσκολο να ζητηθεί από τα παιδιά να ζωγραφίσουν γυμνές ανδρικές και γυναικείες φιγούρες, γιατί πολλοί υπεύθυνοι δάσκαλοι θα έφερναν αντιρρήσεις, ενώ ταυτόχρονα οι οδηγίες ίσως προκαλούσαν ταραχή ή αμηχανία σε ορισμένα παιδιά. Γι αυτό ζητήθηκε από τα παιδιά "να σχεδιάσουν έναν άνδρα και μία γυναίκα με μαγιώ", έτσι ώστε να εκτεθεί το ανθρώπινο σώμα στη σκέψη των παιδιών όσο το δυνατό περισσότερο. Τα πιθανά ενδογενή στοιχεία διαφοροποίησης που θα μπορούσαν να απεικονίσουν τα παιδιά στα σχέδιά τους ήταν:

Για τις ανδρικές φιγούρες:

1. Τριχοφυΐα στο πρόσωπο ή στο σώμα
2. Φαρδιές πλάτες (σε σύγκριση με τη γυναικεία φιγούρα του ίδιου παιδιού)

3. Ογκώδες σώμα (σε σύγκριση με τη γυναικεία φιγούρα του ίδιου παιδιού)

Για τις γυναικείες φιγούρες:

1. Στήθος
2. Τονισμένοι γοφοί (σε σύγκριση με την ανδρική φιγούρα του ίδιου παιδιού)
3. Τονισμένη μέση (σε σύγκριση με την ανδρική φιγούρα του ίδιου παιδιού)

Για την παρούσα μελέτη σχεδίασαν 120 παιδιά (60 αγόρια και 60 κορίτσια) από έναν άνδρα και μία γυναίκα το κάθε ένα. Τα παιδιά ήταν ηλικίας 8 χρόνων και 6 μηνών μέχρι 11 χρόνων και 5 μηνών (8:6 – 11:5) και ήταν μαθητές δημοτικών σχολείων μεσοαστικής περιοχής των West Midlands της Αγγλίας. Όλα τα παιδιά (νομικά) ήταν Χριστιανοί της Καυκασίας φυλής. Οι κατά ηλικία ομάδες που σχηματίστηκαν ήταν 8:6 – 9:5, 9:6 – 10:5, 10:6 – 11:5 και η κάθε ομάδα περιελάμβανε 20 αγόρια και 20 κορίτσια. Το κάθε παιδί σχεδίασε από έναν άνδρα και μία γυναίκα, με μαύρο μαρκάδορο σε δύο χωριστά λευκά χαρτιά διαστάσεων Α4. Τα σχέδια βαθμολογήθηκαν ως προς τον αριθμό των ενδογενών χαρακτηριστικών που περιείχαν (μία μονάδα για κάθε διαφοροποιητικό στοιχείο), η βαθμολόγηση έγινε από την ερευνήτρια και η αναβαθμολόγηση που έγινε από ανεξάρτητο εξεταστή συμφωνούσε απολύτως με αυτή της ερευνήτριας σε ποσοστό 90% των περιπτώσεων. Για την επεξεργασία των στοιχείων χρησιμοποιήθηκε ανάλυση διασποράς με τρεις παράγοντες (ηλικία του σχεδιαστή χ φύλο του σχεδιαστή χ φύλο της φιγούρας), και η ορθότητα των αποτελεσμάτων διαβεβαιώθηκε με τεστ "Newman – Keuls".

3. Αποτελέσματα

Η ανάλυση έδειξε ότι:

Ο αριθμός των ενδογενών στοιχείων που διαφοροποιούν τα δύο φύλα στα σχέδια των παιδιών αυξάνει με την ηλικία τους ($p \leq 0,01$).

Τα κορίτσια σαν ομάδα απεικόνισαν σημαντικά μεγαλύτερο αριθμό ενδογενών διαφοροποιητικών στοιχείων στις ανθρώπινες φιγούρες τους, απ' ό,τι τα αγόρια ($p \leq 0,01$).

Πίνακας 1. Μέσος όρος και τυπική απόκλιση των ενδογενών διαφοροποιητικών στοιχείων που απεικονίσθηκαν στις ανθρώπινες φιγούρες αγοριών και κοριτσιών

Ηλικία	Αγόρια	Κορίτσια
8:6 – 9:5	$\bar{x} = 0.55$ $sd = 0.57$	$\bar{x} = 0.67$ $sd = 1.01$
9:6 – 10:5	$\bar{x} = 0.82$ $sd = 0.65$	$\bar{x} = 1.22$ $sd = 0.70$
10:6 – 11:5	$\bar{x} = 0.92$ $sd = 0.66$	$\bar{x} = 1.50$ $sd = 1.01$
Σύνολο	$\bar{x} = 0.76$ $sd = 0.64$	$\bar{x} = 1.13$ $sd = 0.98$

Τα αγόρια απεικόνισαν περισσότερα ενδογενή χαρακτηριστικά διαφοροποίησης στις ανδρικές φιγούρες, ενώ τα κορίτσια στις γυναικείες ($p \leq 0,01$).

Πίνακας 2. Μέσος όρος και τυπική απόκλιση των ενδογενών διαφοροποιητικών στοιχείων που απεικονίσθηκαν στις ανδρικές και γυναικείες φιγούρες αγοριών και κοριτσιών.

Ηλικία	Αγόρια		Κορίτσια	
	Ανδρικές φιγούρες	Γυναικείες φιγούρες	Ανδρικές φιγούρες	Γυναικείες φιγούρες
8:6 – 9:5	$\bar{x} = 0.75$ $sd = 0.63$	$\bar{x} = 0.35$ $sd = 0.48$	$\bar{x} = 0.60$ $sd = 0.68$	$\bar{x} = 0.75$ $sd = 1.07$
9:6 – 10:5	$\bar{x} = 1.15$ $sd = 0.67$	$\bar{x} = 0.50$ $sd = 0.68$	$\bar{x} = 0.90$ $sd = 0.71$	$\bar{x} = 1.55$ $sd = 0.68$
10:6 – 11:5	$\bar{x} = 1.20$ $sd = 0.61$	$\bar{x} = 0.65$ $sd = 0.58$	$\bar{x} = 1.00$ $sd = 0.56$	$\bar{x} = 2.00$ $sd = 1.31$
Σύνολο	$\bar{x} = 1.03$ $sd = 0.69$	$\bar{x} = 0.50$ $sd = 0.60$	$\bar{x} = 0.83$ $sd = 0.67$	$\bar{x} = 1.43$ $sd = 1.12$

4. Συζήτηση

Στην παρούσα έρευνα διαπιστώθηκε ότι ο αριθμός των ενδογενών χαρακτηριστικών στα σχέδια των παιδιών αυξάνεται με την ηλικία. Επίσης βρέθηκε ότι τα κορίτσια της προεφηβικής ηλικίας σχεδιάζουν πιο έντονα διαφοροποιημένες, ως προς το φύλο, ανθρώπινες φιγούρες, χρησιμοποιώντας μεγαλύτερο αριθμό ενδογενών διαφοροποιητικών στοιχείων, από ό,τι τα αγόρια της ίδιας ηλικίας. Η Machover (1960) η οποία είχε κάνει την ίδια παρατήρηση, ισχυρίστηκε ότι αυτό οφείλεται στο ότι τα σεξουαλικά ενδιαφέροντα των κοριτσιών της προεφηβικής ηλικίας είναι πιό ώριμα από αυτά των αγοριών, ενώ ο έντονος καλλωπισμός των γυναικείων φιγούρων αντανακλά την άμυνα των κοριτσιών για την αδυναμία του φύλου τους σε σύγκριση με τη συνεχώς αυξανόμενη φυσική δύναμη των αγοριών. Κατά την Machover, η επίδειξη των επιφανειακών ταλέντων και της αποπλάνησης, τα οποία είναι "πρακτικές γυναικείες αρετές" που τα κορίτσια έχουν διδαχθεί πώς να χρησιμοποιούν σ' αυτή την ηλικία, εφαρμόζονται πλήρως ενάντια στην ολοένα αυξανόμενη φυσική δύναμη των αγοριών. Έτσι, στις γυναικείες φιγούρες που σχεδιάζουν τα κορίτσια, απεικονίζουν προκλητικά ρούχα και κοσμήματα, επιμελημένα στυλ χτενίσματος, καλλωπισμένα χείλη και βλέφαρα, ενώ τονίζουν τη λεκάνη και σχεδιάζουν ελκυστική, λεπτή μέση. Οι Hawthorth & Normington (1961) επίσης υποστήριξαν ότι η αυξημένη ικανότητα αναπαράστασης των διαφορών των δύο φύλων που διαπιστώνεται στα σχέδια των κοριτσιών σε σχέση με αυτά των αγοριών της προεφηβικής ηλικίας, αντανακλά τη μεγαλύτερη σεξουαλική ωριμότητα των κοριτσιών κατά την ηλικία αυτή. Οι υποθέσεις αυτές υποστηρίζονται από τους Hargraves & Colley (1986) οι οποίοι ισχυρίστηκαν ότι οι ορμονικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα πριν από την εφηβεία αρχίζουν νωρίτερα στα κορίτσια από ό,τι στα αγόρια. Οι Παπαδόπουλος & Ζάχος (1985) επίσης ισχυρίστηκαν ότι τα κορίτσια προηγούνται των αγοριών περίπου δύο χρόνια στη σεξουαλική τους ωρίμανση.

Είναι πολύ πιθανό οι έντονα διαφοροποιημένες ανθρώπινες φιγούρες που σχεδιάζουν τα κορίτσια της προεφηβικής ηλικίας, να αντανακλούν τη σεξουαλική τους ωρίμανση ή το σεξουαλικό τους ενδιαφέρον, που φαίνεται να αναπτύσσεται νωρίτερα από αυτό των αγοριών. Υπάρχουν όμως κι άλλες πιθανές εναλλακτικές ερμηνείες για την αυξημένη ικανότητα αναπαράστασης ενδογενών διαφοροποιητικών χαρακτηριστικών στις ανθρώπινες φιγούρες, που εμφανίζουν τα κορίτσια. Ίσως οι μητέρες – που

στη μεγάλη τους πλειοψηφία φροντίζουν τα παιδιά κατά την παιδική ηλικία – ξεντύνονται πιο ελεύθερα μπροστά στα κορίτσια τους παρά μπροστά στα αγόρια τους. Τα αγόρια όμως πιθανών να μην έχουν παρόμοια εμπειρία με τους πατέρες τους, αφού αυτοί (στη Δυτική κοινωνία και ειδικά στη μεσαία τάξη) περνούν πολύ λίγες ώρες με τα παιδιά τους. Έτσι, μπορεί τα κορίτσια της προεφηβικής ηλικίας να έχουν μία πιο ώριμη αντίληψη του γυναικείου σώματος από ό,τι τα αγόρια, διότι το βλέπουν πιο συχνά γυμνό. Η πιθανή αυτή άποψη υποστηρίζει ότι τα κορίτσια απλώς έχουν μεγαλύτερη εμπειρία με το γυμνό γυναικείο σώμα (η οποία εμφανίζεται στην απεικόνιση ενδογενών διαφοροποιητικών στοιχείων) και όχι εντονότερο σεξουαλικό ενδιαφέρον από ό,τι τα αγόρια της ίδιας ηλικίας. Είναι επίσης πιθανό οι δύο αυτές απόψεις να δρουν παράλληλα ή και συμπληρωματικά. Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή, η παρούσα έρευνα διεξήχθη στην Αγγλία όπου τα ανθρώπινα σώματα είναι ως επί το πλείστον έντονα καλυμμένα με ρούχα, λόγω των καιρικών συνθηκών. Μία παρόμοια έρευνα στην Ελλάδα και μάλιστα σε περιοχή παραλιακή και τουριστική, όπου η πλειοψηφία των παιδιών δεν μπορεί παρά να έχουν αρκετή εμπειρία των ελάχιστα καλυμμένων ανθρώπινων σωμάτων, θα μπορούσε να διαλευκάνει το ερώτημα, εάν οι γνώσεις των παιδιών για το ανθρώπινο σώμα ή το σεξουαλικό τους ενδιαφέρον είναι αυτό που αντανακλάται στον βαθμό διαφοροποίησης των ανδρικών και γυναικείων φιγούρων που σχεδιάζουν.

Στην παρούσα μελέτη επίσης αποκαλύφθηκε ότι και τα αγόρια και τα κορίτσια απεικόνισαν περισσότερα ενδογενή χαρακτηριστικά στις φιγούρες του φύλου στο οποίο τα ίδια ανήκαν, από ό,τι σ' αυτές του αντίθετου φύλου. Αυτό είναι συνεπές με την υπόθεση των προβολικών μεθόδων οι οποίες υποστηρίζουν ότι τα άτομα που σχεδιάζουν, αφιερώνουν περισσότερη προσοχή και προσπάθεια στην απεικόνιση φιγούρων με τις οποίες μπορούν τα ίδια να ταυτισθούν. (Machover, 1960, Haworth & Normington, 1961).

Περαιτέρω έρευνα απαιτείται στον τρόπο αναπαράστασης των στοιχείων διαφοροποίησης των δύο φύλων στα παιδικά σχέδια, ίσως με παιδιά που έχουν διαφορετικές εμπειρίες και βιώματα από αυτά της παρούσας μελέτης, για να διαλευκανθεί περισσότερο η προβολική αξία της περιοχής αυτής των παιδικών σχεδίων.

5. Βιβλιογραφία

Burns, R.C. & Kaufmann, S.H. (1971). *Kinetic Family Drawings (KFD). An intro-*

- uction to understanding children through kinetic drawings*, London: Constable & Co. Ltd.
- Conn, J.H. & Kanner, L. (1947). Children's awareness of sex difference. *Journal of Child Psychiatry* 1, 3-57.
- DiLeo, J.H. (1970). *Young children and their drawings*. New York: Brunner & Mazel.
- Goodenough, F.L. (1926). *Measurement of intelligence by drawings*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Hammer, E. (1958). *The clinical application of projective drawings*. Springfield, Ill: C.C. Thomas.
- Hargreaves, J.D. & Colley, M.A. (eds) (1986). *The psychology of sex roles*. London: Harper & Row.
- Harris, D.B. (1963). *Children's drawings as measures of intellectual maturity*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Haworth, M. & Normington, C.J. (1961). A sexual differentiation scale for the DAP test. *Journal of Projective Techniques*, 25, 441-443.
- Hulse, C.W. (1952). Childhood conflict expressed through family drawings. *Journal of Projective Techniques*, 16, 66-79.
- Katcher, A. (1955). The discrimination of sex differences by young children. *Journal of Genetic Psychology*, 87, 131-143.
- Koppitz, E. (1968). *Psychological evaluation of children's human figure drawings*. New York: Grune & Stratton.
- Koppitz, E. (1984). *Psychological evaluation of human figure drawings by middle school pupils*. Orlando, Florida: Grune & Stratton.
- Levin, S.M., Balistrieri, J. & Schukit, M. (1972). The development of sexual discrimination in children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 13, 47-53.
- Machover, K. (1949). *Personality projection in the drawing of the human figure*. Springfield, Ill.: C.C. Thomas.
- Machover, K. (1960). Sex differences in the developmental pattern of children as seen in HFDs. In Rabin & Haworth. *Projective Techniques With Children*. New York: Grune and Stratton.
- Murphy, M.M. (1957). Sexual differentiation of male and female job applications on the DAP test. *Journal of Clinical Psychology*, 13, 87-88.
- Παπαδάκη Μιχαηλίδη Ε. (1989). Development of children's drawings in relation to gender & culture. Unpublished PhD thesis, School of Psychology, University of Birmingham.
- Παπαδόπουλος, Ν.Γ. & Ζάχος, Δ.Η. (1985). *Ψυχολογία*. Αθήνα: Κέντρο Ψυχολογικών Μελετών.
- Rabin, A.I. & Limuaco, J. (1959). Sexual differentiation of American & Filipino children as reflected in the DAP test. *Journal of Social Psychology*, 50, 207-211.
- Swensen, C.H. (1955). Sexual differentiation on the "draw a person" test. *Journal of Clinical Psychology* 1, 37-41.
- Swensen, C.H. & Newton, K.R. (1955). The development of sexual differentiation on the DAP test. *Journal of Clinical Psychology*, 11, 417-419.